

ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE RE-ELECTION PETRO KALNYSHEVSKY OTAMAN THE KOSH IN 1765

On the basis of archival sources, the problem of re-election and approving Kosh Catherine II Peter Kalnyshevsky Otaman in 1765. Showing the circumstances in which the former is forced to act Kosh, in particular, special attention is paid to events in April 1765, when Sich arrived Gadyachky regimental Obozny Joseph Sitensky with the aim to dissuade the Military Council of the election Kalnyshevsky otaman of the Kosh, and attempts to leave Petersburg Otaman of the Kosh Grigory Fedorov (Lantukh), which is due to old age, disease and requested freed him from the post. Correspondence Kosh's with Peter Rumyantsev and Rumyantsev with Catherine II shows the complexity of the situation in which there were Sich. Efforts little-known documents on this issue.

Keywords: Peter Kalnyshevsky, Grigory Fedorov (Lantukh), Joseph Sitensky, Peter Rumyantsev, Catherine II, Kosh, otaman election.

До редакції надійшла 12.03.2016.

УДК 930(477):338.1(477.64)«1991/2015»

© *Галина Коцур*
(Київ)

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАПОРІЖЖЯ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (1991–2016 РР.)

Акцентується увага на з'ясуванні сучасною вітчизняною історіографією (1991–2016 рр.) питань української колонізації запорозьких земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, зокрема, за часів кошового отамана П. Калнишевського. Істориками доведено, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю. Аналізуються погляди українських дослідників на фермерське господарство, запорозькі зимівники, «індивідуалістичність» українців у господарській діяльності. Окремо з'ясовується відображення українськими науковцями внеску кошового П. Калнишевського в господарське освоєння Запоріжжя, заселення регіону в добу Нової Січі, її специфіку. Домінуючою є теза про те, що саме в часи П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Доведено, що у роки його отаманування з'явилося близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення Вольностей Війська Запорозького Низового зросло на понад 50 тис. козаків-хліборобів.

Історики переконані, що в складних умовах протидії російській експансії, за часів П. Калнишевського швидкими темпами розвивалися промисли, хліборобство, скотарство, ремесла, зовнішня та внутрішня торгівля. Економічний розвиток запорозьких земель періоду Нової Січі, господарський хист кошового П. Калнишевського в центрі наукових студій сучасних вітчизняних авторів.

Ключові слова: економічний розвиток, Нова Січ, П. Калнишевський, кошовий отаман, сучасна українська історіографія.

Сучасна українська історіографія все активніше вивчає питання економічного розвитку Запоріжжя періоду Нової Січі, в т.ч. у часи кошового отамана П. Калнишевського. У центрі уваги дослідників колонізація краю; види та форми господарювання, запорозькі зимівники, питання власності на землю, соціальний склад зимівчан; розвиток землеробства, скотарства, рибальства, ремесла, торгівлі та ін.; соціокультурний і ментальний образ Південної України; економічна модель Запоріжжя та її трансформаційний потенціал; загарбницькі плани Російської імперії та відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення, втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення будь-яких прав запорозьців на землі й відповідно знищення Запорозької Січі та багато ін.

Важливим для науковців є з'ясування чисельності запорозьких зимівників останньої чверті XVIII ст., здійснене А. Бойком, на основі публікацій В. Чернявського, А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Голобуцького та багатьох інших, архівних пошуків. Провівши ретельне вивчення, співставлення, порівняння даних, автор називає цифру 7567 зимівників, при своїй віддаленості від абсолюту [8, с. 12]. Науковець додає, що з урахуванням природного та географічного факторів, характеру господарства та його напрямку, можна впевнено говорити, що кількість населених пунктів та їх розміщення в окремих районах Запорозьких Вольностей перебувала в необхідній і достатній рівновазі. Дослідник переконаний, що після знищення Запорозької Січі саме козацькі зимівники, у

великій кількості розкидані по території Вольностей, вбачалися урядом як значна небезпека для Російської імперії [8, с. 12].

А. Бойко неодноразово наголошує, що щільність населення та щільність населених пунктів Запорозьких Вольностей не одне й теж [9, с. 29]. Він наводить дані з матеріалів ЦДВІА м. Москви про те, що лише згідно офіційної відомості Новоросійської губернської канцелярії за 1774 р. по Кальміусу та Берді, в межах Кальміуської паланки було 300 запорозьких зимівників, де знаходилося 500 будівель і проживало понад 4000 козаків. В Самарській паланці відповідно 1700 зимівників та 3250 будівель [9, с. 30]. Автор підсумовує: кількість зимівників тільки по цих двох паланках була вдвічі більшою, ніж традиційно вважалося. Саме тому відносно невелику щільність населення стосовно площі Вольностей аж ніяк не можна переносити на щільність населення населених пунктів Запоріжжя. Великий Луг (історична назва місцевості, великих річкових плавнів, які колись існували на лівому березі Дніпра між Дніпром і Конкою, площею понад 400 км², затоплені 1955–1957 рр. водами Каховського водосховища. – Г.К.), на думку А. Бойка, допомагаючи незаможним козакам стати на ноги, сприяв утворенню середнього прошарку козацтва Запорозьких Вольностей, який являв собою економічну основу Запоріжжя. Науковець пише, що Великий Луг перетворювався в постійно діючу економічну систему, що і було однією з головних причин швидкого економічного розвитку Запоріжжя в останнє десятиріччя його існування [9, с. 30].

У підрозділі «Нова Січ (1734–1775 рр.)» колективного збірника нарисів [19] узагальнюється інформація попередніх дослідників і підтверджується теза про те, що найпоширенішою формою господарювання на Новій Січі були зимівники, які відігравали провідну роль в економіці краю. Автори не оминають питання відведення землі під зимівники, чисельності їх мешканців, характеристики житлових і господарських споруд. Ведучи мову про великі господарства запорожців, науковці доводять, що часто зимівники заможних козаків перевершували старшинські [19, с. 171]. Всі вони обслуговувались найманою працею.

У збірці подається традиційний опис розвитку скотарства, землеробства, садівництва, бджільництва, тютюнництва, рибальства, полювання, ремесел у часи кошового отамана П. Калнишевського. Правда, дослідники підкреслюють, що стабільність економічного становища на Запоріжжі найбільше сприяла

розвиткові торгівлі [19, с. 172]. Значне місце на сторінках збірника відводиться ролі шинків у торговельному житті Нової Січі, яких у 1773 р. налічувалося 57 [19, с. 173].

С. Андрєєва, розкриваючи монетарну політику Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734–1775 рр.), опирається на дані М. Слабченка щодо кількісних показників у торгівлі Запоріжжя, а саме: торговий обіг з Туреччиною досягав 250 тис. крб. на рік, з Кримом – 60 тис. крб. [2, с. 23]. Авторка стверджує, що запорозько-татарська торгівля не була надійно забезпечена системою грошового обігу, що впливало на її стабільність, ціноутворення та накопичення фінансових резервів. Запорожжя мало в цій торгівлі значну перевагу імпорту над експортом (перш за все через вивіз з Криму солі), що покривалося торгівлею запорожців з іншими регіонами, насамперед довозу товарів з Гетьманщини. Це суперечило самій сутності монетарної політики Російської імперії і ставило під загрозу перспективи запорозько-татарської торгівлі. Росія всіляко прагнула підпорядкувати імперським структурам зовнішню торгівлю Запорожжя, забороняла запорожцям вивіз до Криму золота та срібла, в тому числі й у вигляді грошей, видавала жалування мідною монетою, яка не визнавалася Кримом. Дослідниця пише, що у 1764 р. торговельний обіг запорожців з Кримом становив 100 тис. крб. золотом і сріблом [2, с. 25, 28].

С. Андрєєва в іншій статті звертає увагу на обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі [5]. Дослідниця підкреслює, що основна хвиля колонізації Вольностей йшла з етнічних українських земель та осідала у північних паланках, де розвивалося землеробство, яке потребувало великої кількості робочих рук. Освоєння південних районів Вольностей базувалося переважно на розвитку тваринництва, промислів (рибного, соляного) та торгівлі, що не потребувало маси робітників, але й висувало до них певні вимоги – власну господарську та підприємницьку ініціативу, широту поглядів, невибагливість в умовах праці та способах розрахунків, вміння відстоювати свої економічні інтереси в небезпечних умовах прикордонної смуги [5, с. 79]. С. Андрєєва підсумовує: «Розширення у середині XVIII ст. ринку робочої сили в регіоні сприяло накопиченню капіталів, зміцненню позицій приватної власності, поширенню сфери економічного примусу, розвитку прогресивних форм господарства» [5, с. 83].

Стаття С. Андрєєвої «Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії» [4] ста-

новить швидше перелік назв фондів цього архіву та коротеньке резюме наявних там справ, які проливають світло на зовнішньополітичні аспекти історії Нової Січі, колонізацію Північного Причорномор'я, приєднання Криму, прикордонну торгівлю тощо.

Висвітлюючи питання «кримського вектора» зовнішньої політики П. Калнишевського, авторка пише про ставлення один на одного як союзника в посиленні власних міжнародних позицій та поглибленні економічних взаємозв'язків [3, с. 166]. Визнаючи значне економічне посилення Запорозжя в часи Нової Січі, дослідниця не погоджується з твердженням О. Олійника про те, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність. Розвиток за Нової Січі економічних, торговельних зв'язків, зміцнення міжособистісних відносин татар і запорожців уособлюється, перш за все, з заможним козацтвом, запорозькими купцями та промисловиками, а відтак і з старшиною, хоча свої інтереси мала й запорозька сірома, якій розвиток мирних взаємин з татарами давав роботу [3, с. 166]. Окремі віхи політичної біографії П. Калнишевського свідчать про його більш-менш вдале й тривале балансування на межі протиріч між Кримом і Росією. С. Андреева наголошує, що доречніше говорити не про «кримську» партію в Коші, а про «кримський» вектор у політиці Коша за часів Нової Січі, який становив протизвагу вектору «російському» [3, с. 168].

З'ясовуючи питання освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII–XVIII ст., О. Шевчук підкреслює, що за часів Нової Січі тут знаходилася її Бугогардівська паланка з центром у Гарді на Південному Бузі [44, с. 130]. Пише автор про скотарство, як основне господарське заняття в Новій Січі; хутори старшини і заможних козаків, як багатогалузеві господарства, де розвиненими були й землеробство, бджільництво, рибальство та ін. Існували й зимівники, яких у 70-х рр. XVIII ст. у кордонах нинішньої Миколаївщини налічувалося 59 [44, с. 59].

Недостатньо висвітлену в науковій літературі проблему взаємовідносин запорожців із сербськими поселенцями з'ясовує О. Посунько. Авторка доводить, що заснування Нової Сербії та Слов'яно-Сербії мало трагічні наслідки для Січі і стало проявом імперської політики царизму щодо козацтва [31, с. 81]. Дослідниця веде мову про мирні форми протидії захопленню іноземними поселенцями запорозьких земель (скарги, звернення) і збройну боротьбу за їх звільнення. Наголошується, що саме в цей час у

кошового П. Калнишевського з'являється думка протиставити іноземній та слобідській колонізації свою [31, с. 80].

Г. Швидько подає вступний коментар та ряд документів, віднайдені нею в Російському державному воєнно-історичному архіві у Москві, що стосуються торговельних відносин між Запорозькою Січчю та Гетьманщиною (Малою Росією) у другій половині XVIII ст. На їх основі історик підсумовує, що з Січі на Гетьманщину вивозили в'ялену рибу, сіль, хутро, коней, велику рогату худобу. Життєдіяльність Січі забезпечували доставлені туди у більшій чи меншій кількості продукти харчування (жито і пшенична мука, пшоно, сало, мед, горілчані вироби, прянощі), рибальське начиння, канати, мануфактурні вироби (полотно, крашенина, китайка, оксамит) та готовий одяг, смушок, зброя, тютюн тощо [43, с. 9].

Надзвичайну цінність мають документи, виявлені та введені до наукового обігу Г. Швидько, які відображають постійну боротьбу запорозьких козаків за збереження своїх вольностей у протистоянні з Російською імперією. Принциповою відмінністю Нової Січі від її попередників, як пише історик, було те, що в межах її володінь з'явилися поселенці некозацького стану [42, с. 26]. Спочатку це були поселенці Української укріпленої лінії, які при сприянні урядових осіб все глибше проникали в козацькі землі, а пізніше – іноземні колоністи Нової Сербії та Слов'яно Сербії. Боротьба козаків-запорозьців за свої старі землі породила масу документів – скарги, розпоряджень, указів, відомостей про поселенців та нанесену шкоду. Кілька таких документів з РДВІА у Москві друкує науковець.

У ще одній публікації [41] Г. Швидько подає сім документів з РДВІА у Москві, які об'єднані певною тематичною спрямованістю і характеризують стосунки Коша в останні роки існування Запорозької Січі з російською військовою та цивільною адміністрацією Новоросійської губернії. Це донесення, листи, рапорти у зв'язку із захопленням російськими військовими командами запорозьких земель та розорення й заподіяну шкоду господарствам. Серед них два листи кошового отамана П. Калнишевського генерал-губернатору Новоросійської губернії Ф. Воєйкову.

На значимості рибальства, як складової економіки Запорозької Січі, акцентує увагу О. Майданець [21]. Зокрема, стверджує, що рибальство перетворилося у розвинену підприємницьку систему, а це впливало на формування як внутрішнього, так і зовнішнього

ринку. В період Нової Січі рибальство здобуло статус серйозної і прибуткової економічної галузі. Рибні лови поступово приватизувались і ставали однією з економічних ланок у паланках, де козаки займалися індивідуально-трудою діяльністю [21, с. 205]. Автор робить важливі висновки про те, що рибальство, як складова економіки Запорозької Січі, пройшло шлях від степового заняття до створення розгалуженої сітки дрібних риболовецьких господарств на підприємницькій основі; удосконалення риболовецьких знарядь призводило до якісних змін у розвитку ремісничого виробництва; революція риболовецького промислу призвела до розширення торговельних зв'язків, які органічно вплітались у зовнішній ринок тощо [21, с. 206].

Традиції рибальства запорозького козацтва на Півдні України останньої чверті XVIII ст. досліджує В. Козирев [20].

У колективній праці «Одеса козацька. Наукові нариси» [28] автори частково торкаються й питання видобутку козаками солі в лиманах. Насамперед, мова йде про листування у липні 1774 р. кошового П. Калнишевського з комендантом Бендер про отримання «дозволу козакам війська Запорозького набрати 100 возів солі» «у приморських лиманах між Тилігулом та Дністром» [28, с. 36]. До 3-го серпня 1774 р., за повідомленням старшини К. Гуртового та писаря С. Юр'єва, які перебували в Хаджибей, запорожці «назбирали у бугри» на лиманах і відвантажили 130 возів (2 602 пуди) солі [28, с. 36].

Вивчаючи питання уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі, С. Плецький стверджує, що необхідність захисту економічних інтересів Війська Запорозького спонукала січову старшину застосовувати такі методи, які суперечили традиційним запорозьким уявленням про кордон. Боротьба з незаконним господарським використанням запорозьких земель змусила січову адміністрацію обмежувати традиційно вільний в'їзд на Запорозжя. З цією метою кіш запровадив видачу спеціальних письмових дозволів на заняття господарською діяльністю на запорозьких землях. Наводиться приклад, що саме такий дозвіл отримав козак Лубенського полку в 1769 р. У ньому вказувалося ім'я особи, якій він був виданий, зазначався вид дозволеної господарської діяльності – випас табуна і термін, на який він був дійсний [30]. Важливими є висновки автора про те, що «економічний розвиток Нової Січі був таким потужним, що прибутки від господарської діяльності для більшості запорозьких козаків стали основними» [30, с. 247].

І. Грозовський комплексно з'ясовує питання права власності на землю в Запорозькій Січі [15]. Він розкриває суть дефініції «займанщина». Автор підкреслює, що всі землі запорозьких козаків вважались спільною власністю Війська Запорозького. В період Нової Січі у зв'язку з інтенсивним розвитком промислового скотарства і землеробства почала формуватися приватна власність на землю, але до ліквідації запорозького козацтва у 1775 р. цей процес не був завершений [15, с. 63]. Землею користувався кожен, хто мав на це право і можливість її обробляти. Земельні угіддя щороку розподіляли між суб'єктами землекористування шляхом жеребкування. Для організації зимівника можна було зайняти, з дозволу Коша, вільні землі. Цю землю разом із зимівником дозволялося продавати, міняти, здавати в оренду, залишати у спадщину тощо [15, с. 93]. Різні аспекти власності на землю Війська Запорозького та наступ російського уряду на територію Запорозьких Вольностей розкриваються в ряді інших публікацій І. Грозовського [14; 16].

Н. Швайба ретельно проаналізувала працю Н. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» [40]. Авторка визначає коло дослідницьких інтересів Н. Полонської-Василенко: 1) колонізація Південної України у XVIII ст., її окремі напрямки – урядова (в тому числі іноземна), запорозька, стихійна тощо; 2) процес заселення південноукраїнських земель, його динаміка і особливості; 3) соціально-економічний лад Запоріжжя за останніх часів його існування. Як пише Н. Швайба, матеріал, введений до наукового обігу істориком у статті, дає змогу «реконструювати події, що відбувалися між зруйнуванням Січі, арештом старшини і конфіскацією майна, його продажем і залюдненням колишніх запорозьких господарств. Він дав можливість відтворити картину матеріального становища старшини, що підпала під конфіскацію, встановити зв'язок між цим колом осіб і тогочасними подіями» [40, с. 277]. Мова йде про 25 опублікованих документів (відомості, описи, реєстри) віднайдені дослідницею у фонді Новоросійської губернської канцелярії (зв'язка 105, справа 2839) Дніпропетровського крайового архіву в 1927 р. На той час архів не мав описів, справи розташовувались лише за хронологією, що ускладнювало пошук. Н. Швайба наголошує, що Н. Полонська-Василенко опублікувала документи, зберігаючи їх мову, правопис, порядок у кожному описі, причому подає їх за

певною системою: всі описи майна П. Калнишевського, І. Глоби, П. Головатого – керівної старшинської верхівки, розкидані по різних архівних справах, були об'єднані, щоб полегшити їх дослідження. Цінним є опис зимівників, хуторів запорозької старшини вищої та середньої ланок, опис майна, заарештованого російською командою, конфіскованих грошових сум тощо. Н. Полонська-Василенко визначила інформативні можливості опублікованих нею матеріалів таким чином: встановлення кола осіб, майно яких було описане, характер майна та господарства окремих осіб, тип зимівника, загальний та пересічний характер майна старшини тощо [40, с. 279]. Дані всіх реєстрів старшинського майна історик систематизувала за характерними ознаками і звела у 21 таблицю, до кожної з них написала пояснення. Кількісні показники цих таблиць дали змогу авторці порівняти та узагальнити матеріал, посилити його інформативні можливості, зробити ґрунтовні висновки.

Як пише Н. Швайба, Н. Полонська-Василенко з'ясувала соціальний склад зимівчан: з одного боку – власник зимівника, інколи співвласники і козаки, що живуть у зимівниках і випасають тут свою худобу; з іншого боку – робітники, наймити (з самої Січі, із підданих Вольностей), а також зайди, переселенці, паупери та ін. [40, с. 279]. Розкриваючи стан господарства кожного описаного зимівника, науковець подала загальну картину становища скотарства, чисельність голів різної худоби, приблизну її вартість й дійшла до висновку про торговельний характер запорозького господарства. Аналізуючи стан рільництва (виходячи з кількості сільськогосподарського реманенту) дослідниця виділила справжніх господарів в особі старшини середньої заможності [40, с. 279]. Ряд таблиць розкривають стан мисливства, млинарства, пасічництва, рибальства, броварництва, про розвиток яких свідчить опис наявних продуктів та інвентаря. З даних реєстру про 23 осіб, які були описані, вражає заможність отамана П. Калнишевського, судді П. Головатого, писаря І. Глоби. Значна сума вилученої готівки (лише у П. Калнишевського понад 47 тис. крб.), боргові розписки, векселі, на думку Н. Полонської-Василенко, засвідчують комерційні, лихварські операції запорозької старшини. У своїй праці авторка прагне довести, що в останні роки існування Нової Січі відбувався розвиток капіталістичних відносин з наявним торговим капіталом і вільнонайманою працею, що зумовило швидкий соціально-економічний розвиток регіону в другій половині XVIII ст. [40, с. 279].

Важливим для вивчення економічного розвитку Запоріжжя є те, що при аналізі історичних поглядів Н. Полонської-Василенко Н. Швайба з'ясувала концептуальні засади її дослідницького бачення історії Південної України XVIII ст. На сторінках наукових розвідок [36; 37] авторка комплексно розкрила різноаспектні питання історії запорозької старшини періоду Нової Січі у студіях Н. Полонської-Василенко. Акцентується увага на козацькій старшинській верхівці як рушійній силі утвердження капіталістичних відносин, з'ясуванні її місця у боротьбі Вольностей за свої права і території, торговельному характері запорозького господарства зорієнтованому на ринок тощо. Роки напередодні зруйнування Січі дослідниця вважала кульмінаційним пунктом в історії розвитку господарства Запоріжжя, періодом найбільших економічних досягнень [37, с. 360]. Окремо йде мова про виробничі відносини у зимівниках, застосування найманої праці, товарний характер старшинських господарств, висвітлення долі запорозької старшини після знищення Січі.

Крім того, Н. Швайба на прикладі досліджень Н. Полонської-Василенко та О. Рябініна-Скляревського прагне показати значення використання біографічного методу в пізнанні історії Запоріжжя [39]. У центрі статті акцентування уваги на спільності у студіях цих дослідників: економічні та соціальні проблеми історичного розвитку козацтва, де кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу «запорозького історичного процесу» у XVIII ст. (торговельний капіталізм М. Покровського), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме, відшукати специфічне, скласти своє бачення розвитку Запоріжжя за часів Нової Січі [39, с. 103]. Цілий ряд постатей запорозької старшини стали предметом дослідження Н. Полонської-Василенко. Об'єднувало запоріжців те, що їх зимівники з майном після знищення Січі 1775 р., потрапили під конфіскацію. Аналіз опублікованих і архівних документів призвели до висновку історика – майже всі ці особи були завзятими учасниками останньої боротьби Запоріжжя за його вольності (в першу чергу за землі, які поступово захоплював російський уряд) [39, с. 104]. Усі 23 представники запорозької старшини, про яких пише дослідниця, показані, як справжні господарі, яким реально було що захищати і втрачати у поземельній боротьбі Коша за часів Нової Січі. Вони виступають, не лише як військові та політичні діячі, а «міцні хазяї,

що вже давно перейшли до нових соціально-економічних засад життя Вольностей» [39, с. 104]. П. Калнишевський, П. Головатий, І. Глоба, І. Гараджа, М. Ногай, С. Гелех та інші, як зазначає дослідниця, «були справжніми сільськими господарями» [39, с. 104].

На основі характеристики робіт О. Рябініна-Склярєвського, Н. Швайба підтверджує промисловий характер господарства Запорозжя періоду Нової Січі (перехід з форми степового – до землеробського) [39, с. 105]. Через призму аналізу його праць, представлені всі кошові за 1700–1775 рр. з умовним їх поділом на три групи: отамани Кримської доби (К. Гордієнко, Ф. Шишацький, І. Малашевич та ін.), Хутірської ідеології (Я. Ігнатович, Г. Лантух, П. Калнишевський та ін.), Кримської легенди (В. Сич, М. Ус, П. Пилипенко). Крім отриманих біографічних відомостей, маємо характеристику їх політики (депутатські та спірні комісії, колонізація та оборона запорозьких земель і кордонів тощо). Фактично подається історія Нової Січі у постатях її кошових, запорозької старшини, духовенства.

Важливою є публікація Н. Швайби про історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко історії запорозького козацтва XVIII ст. [35]. Авторка підкреслює, що основні досягнення Н. Полонської-Василенко стосуються історіографії запорозького козацтва цього періоду. І серед них значну частку складають праці по соціально-економічній історії Запорозжя, в тому числі періоду Нової Січі. А її погляди на економічний розвиток Запорозжя часів П. Калнишевського багато в чому збігалися з оригінальними, новими баченнями М. Слабченка (курінь не тільки військова, а й господарська одиниця; три типи зимівників; торговий характер запорозького господарства тощо) [35, с. 79].

Підсумком наукової роботи Н. Швайби стало її дисертаційне дослідження [38]. У ньому доведено, що специфіка підходу Н. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII ст. полягала у тому, що досліджувана нею доба і територія усвідомлювались у політичній площині, як арена боротьби двох непримирених супротивників – запорозьців та російського уряду. В площині соціально-економічній – як арена розгортання потужних процесів заселення та колонізації краю, в площині історіософській – як арена формування і збереження переваги українського етносу в південнім краї, не дивлячись на поступове включення його до складу Російської держави. Спроба поєднання цих площин з марксистським трактуванням історії призвела до появи особливого історіографічного

доробку, що виступає здобутком і водночас унікальним джерелом розвитку української історичної думки 1920–1940-х рр.

Новаторською є публікація В. Мільчева та Ю. Князькова [26]. Автори вперше ввели до наукового обігу матеріали про представників німецького дворянського роду Штофельнів, які опинилися в Російській імперії, і, насамперед, генерал-майора Карла Штофельна та його військову службу на українських землях. Унікальними є документи однієї справи фонду № 13 «Дела о Малороссии» РДАДА (м. Москва), що підтверджують тяглість планів російського уряду щодо ліквідації Запорозжя впродовж останніх десяти років його існування. Мова йде про «Примечание какакая убыль России таковых суровых и непослушных людей имеют, как Запорозцы; против того, какакая бы прибыль была, ежели их в порядок и хорошее состояние привести» авторства Карла фон Штофельна. Автори пишуть, що архівна справа складається з трьох різних за авторством та видовою належністю документів, об'єднаних тематично-хронологічно під єдиним заголовком «Примечания генерал-майора Штофельна о запорозцах». Спочатку йде «Примечание о запорозцах»: документ екстрактного типу, в якому у 10 підпунктах викладено «зухвалі та противні» російському урядові вчинки Запорозького Війська впродовж 1762–1765 рр.; потім слідує донесення графа П. Рум'янцева імператриці Катерині II від 28 лютого 1765 р. з повідомленнями про необхідність арешту депутації від Запорозького Війська на чолі з новообраним кошовим отаманом П. Калнишевським, яка їде до столиці з метою добитися повернення запорозьких земель, зайнятих Новоросійською губернією; завершує тріаду «Примечание» К. Штофельна, яке було представлено імператриці 19 березня 1765 р. [26, с. 35]. Дослідники підкреслюють, що у справі № 78 «зведено за тематичною ознакою три документи, що свідчать про потенційну можливість ліквідації оригінального устрою Запорозьких Вольностей навесні 1765 р. шляхом арешту вищого старшинського складу та подальшої інтервенції» [26, с. 36]. На думку авторів, саме «Примечание» К. Штофельна стало тією основою, з якої російські урядовці, на чолі з імператрицею, запозичили ідеї при написанні «Маніфесту» 1775 р. та розробці комплексу заходів по ліквідації Січі.

Історики впевнені, що укладаючи проєкт ліквідації Січі, К. Штофельн керувався, перш за все, суто прагматичними мотивами. Кінцева його мета: створення на запорозь-

ких землях Дніпровської губернії за зразком Новоросійської, губернатором якої він вбачав себе. Бажання підвищити свій соціальний статус спонукало К. Штофельна взятися за перо й зайнятися розробкою плану реформ. Як пишуть автори, цього не прикриєш бравурними та пихатими рядками сонету із завіреннями у власному безсрібництві та клопотанням про громадські інтереси [26, с. 38]. Крім того, намагання сприяти знищенню Запорозької Січі є виявом громадянської позиції К. Штофельна. Він виступає як вірнопідданий її імператорської величності та речник південноукраїнської гілки російського дворянства, яке прагне зміцнити свої латифундії, що виникли на загарбаних землях, взяти участь у подальших земельних роздачах [26, с. 39]. К. Штофельну страшенно не подобалося Запорожжя, через що наголошував про його «шкідливість» та «некорисність» для імперії, а запорозьке козацтво «зовсім непідвладне, не у всьому приборканий народ» [26, с. 39]. Своїми безпосередніми діями, за переконанням К. Штофельна, запорожці завдають економічних збитків державі, підривають її зовнішньополітичний імідж. Ці збитки криються у «вивезенні російського срібла татарами», «відмові сплачувати мито», «порушенні карантинів», «постійних крадіжках і грабежах» тощо [26, с. 39]. Не подобається йому й те, що запорожці «самовільно обрали собі кошового» всупереч волі імператриці. Керівникам Січі, насамперед, кошовому П. Калнишевському в «Примечаниї» передбачено заслання «вглиб Росії». У документі замовчується військове значення запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах, у захисті південних рубежів імперії. К. Штофельн запропонував військову операцію по ліквідації Запорозької Січі, розписану ним мало не погодинно. Цілий ряд його «пропозицій» лягли в основу «Маніфесту» Катерини II про знищення Запорозької Січі від 3 серпня 1775 р. і першочергових розпоряджень Г. Потьомкіна щодо подальшого устрою Вольностей. Серед руйнівників Запорозької Січі, якби не смерть К. Штофельна, наголошують історики, його прізвище було б поруч з прізвищами П. Текелія й Г. Потьомкіна.

Стаття В. Мільчева «Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація» [25] дещо перегукується з матеріалами, проаналізованими в попередній статті, зокрема, стосовно документів, авторами яких були П. Румянцев і Карл фон Штофельн. В. Мільчев «Маніфест» Катерини II від 3 серпня 1775 р. називає «твором, який є нічим іншим як

компіляцією зі згаданих вище проектів, описів, рапортів та реляцій, який було опубліковано, так би мовити, заднім числом, аби лише надати легітимності тому факту, який вже й так відбувся» [25, с. 51].

В одній із публікацій В. Мільчев показує, як за допомогою прикордонного та митного контролю російські урядовці намагалися економічно виснажити, а потім уже й приборкати непокірне Запоріжжя [23]. Зокрема, мова йде про створення російських форпостів, карантинів та митниць уздовж р. Південний Буг та Синюха, протидію запорожців захопленню їхніх земель, зокрема, блокування російських роз'їздів, насильницьке відведення поселенців, «трав'яні війни» тощо. Не оминає автор і діяльності кошового отамана П. Калнишевського по відстоюванню запорозьких земель та економічних інтересів Січі [23, с. 86].

В. Мільчев зробив спробу розвіяти чисельні «історіографічні міфи» щодо деяких аспектів історії Запорожжя, зокрема, конфігурації та устрою Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі [24]. Переконливими, на наш погляд, є твердження автора про те, що впродовж сорокарічного існування Нової Січі відбувалася поступова зміна концепції «кордону» та устрою Вольностей, як у повсякденних життєвих реаліях козаків, так і в управлінській практиці керівництва Запорожжя. «Кордони» зазнали суттєвих трансформацій як за формою, так і за змістом. У підвалини цих змін лягли як еволюція попередньої запорозької традиції, з одного боку, так і зовнішні впливи у вигляді запозичень з турецької та російської моделей системи державного кордону, з іншого. Основою управління землями, на які поширювалася політична влада Коша, стала паланкова модель.

За твердженням В. Мільчева, перехід Війська Запорозького Низового у 1734 р. під російську протекцію, утворення у 1764 р. Новоросійської губернії ознаменувало собою новий наступ імперського поступу на запорозькі землі [24, с. 31]. Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. ще більше загострила запорозько-російські поземельні стосунки. Користуючись зайнятістю військових сил запорожців у війні, з півночі, з території Новоросійської губернії на Вольності посунула хвиля поміщицької та селянської колонізації. Усвідомлюючи необхідність якомога швидшого визнання кордонів та закріплення земель за Військом, січова адміністрація впродовж 1772–1774 рр. бомбардує російський уряд проханнями, скаргами та донесеннями. Зрозуміло, що уряд Катерини II займав сторону державних

адміністративно-територіальних одиниць. Зрештою, питання про узаконення прав Запорожжя на свої землі, впродовж усього періоду існування Нової Січі, так і не було вирішено, більше того, саме воно, як підкреслює В. Мільчев, стало чи не головною причиною ліквідації Запорозької Січі 1775 р. [24, с. 32].

Т. Гончарук через призму постаті Г. Потьомкіна розкриває взаємовідносини з запорожцями, не оминає й питання суду над головними «злочинцями» Січі – вищою запорозькою старшиною, «милості» щодо П. Калнишевського [13]. Згадуються й найголовніші – «економічні злочини» запорожців, які до всього «стільки образ та збитків завдали мешканцям Новоросійської губернії» [13, с. 24–25]. Зокрема, про гучну справу 243 козаків та чотирьох старшин, яких звинуватили у «нападі на землі та господарства поселенців» й жорстоко покарали. Науковець переконаний, що «безперечним злочином Потьомкіна проти своїх колишніх побратимів була його політика, спрямована супроти зимівників – запорозьких індивідуальних господарств, що базувалися на вільнонайманій праці» [13, с. 27].

У науково-теоретичному плані прислужився історичний нарис О. Гуржія про український хутір XV–XVIII ст., у якому автор з'ясовує процес виникнення, формування та розвитку хутірського чи фермерського господарства (що в багатьох випадках були ідентичними), усвідомлення хутора як економічного та соціального явища [18]. Відомий науковець також аналізує погляди М. Чирковського, М. Слабченка, О. Олійника, В. Нечитайла на фермерське господарство, запорозькі зимівники, «індивідуалістичність» українців у господарській діяльності [18, с. 8–9].

На основі аналізу «Именных списков старшин и казаков бывшего войска Запорожского 1776 года» П. Бойко подає важливі відомості про чисельність зимівників, кількість рядових козаків, отаманів куренів, старшини тощо. Хоча кількісні дані, наведені у відомостях, пише автор, не можна вважати за абсолютні, але фіксація за географічним принципом робить ці списки унікальними, адже запорозький зимівник є прообразом виникнення багатьох міст і селищ Степової України [10, с. 173].

О. Гук звернув увагу на значимість постаті П. Калнишевського у формуванні на Запорожжі нової соціальної групи – посполитих, людей цивільних, які займалися землеробством, ремеслом і торгівлею [17, с. 180]. Саме завдяки йому, за твердженням автора, за короткий термін

з'явилося 45 нових сіл, понад 4 тис. хуторів-зимівників, де до 1775 р. проживало біля 50 тис. хліборобів [17, с. 181]. Окремо йдеться про опір запорожців російській завойовницькій колонізації.

На прикладі паланочного центру Самарчук (Новоселиця) В. Старостін з'ясував механізми формування соціальної структури населених пунктів і визначив їх особливості [33]. Паралельно він подав окремі матеріали про господарські заняття мешканців, соціальну мобільність, чисельність козаків і посполитих, з господарствами і без них, проживали в господаря і працювали на нього, сезонних робітників, які наймалися до рибальських ватаг, чумаків і на косовицю тощо.

У своїх дослідженнях Ю. Мицик наводить низку прикладів про внесок козацької старшини в економічний розвиток краю, у тому числі й про П. Калнишевського. Зокрема, на основі справи № 354 архіву Коша з ЦДІАУ в Києві, відображає спорудження ним одного з млинів на р. Інгулець навесні 1774 р. [22, с. 100]. Керував будівництвом козак Ф. Мірочник. У самарських лісах на спеціальній ділянці заготовляли дубовий ліс, його обробляли. З Нового Кодака везли каміння, яке доставлялось на береги Інгульця. Орільський полковник П. Яковенко для цього дав 155 возів, а потім направив ще кілька десятків. Бугогардівський полковник І. Сухина направив велику кількість людей для спорудження греблі. Оплата праці велась за рахунок скарбу двох слобід, які нараховували близько 100 господарств. Будувати млин Ф. Мірочнику допомагали козак М. Карнаух, який став першим мельником на ньому, козак М. Заславський, майстер К. Малий [22, с. 100]. Пише науковець і про козака Дерев'янківського куреня Л. Глобу, який мав 3 водяних млини і сукновальню. З виробленого сукна 15 кравців артілі шили у Новому Кодаку одяг на продаж. Крім того, Л. Глоба заснував два найбільших парки (у сучасному Дніпропетровську – парки Шевченка та Глоби) [22, с. 101].

Ю. Мицик говорить про чисельність в 100 тис. дорослого населення чоловічої статі на Січі напередодні її ліквідації у 1775 р. [22, с. 100]. Серед видів господарської діяльності називається землеробство (вирощування практично всіх культур, типових для України XVIII ст., включаючи тютюн), садівництво, городництво, мисливство, рибальство, чумакування.

Висвітлюючи економічний розвиток Січі в останнє її десятиліття, Ю. Мицик переконаний, що активне освоєння степів дозволило Кошу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом, навіть,

продавати свій хліб за кордон [22, с. 100]. Описуючи торгівлю запорожців, історик називає 1774 р. і продаж П. Калнишевським близько 12 тис. коней до Італії [22, с. 101]. Щодо зовнішньої торгівлі, то регулярно до січової пристані причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Прибувало багато польських, ногайських, молдавських, грецьких, єврейських купців [22, с. 101]. Бігло йде мова про купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю.

Важливими є дослідження в сучасній українській історіографії, що стосуються виникнення господарств фермерського типу в Україні, які науковці пов'язують із колонізацією її незалюднених просторів і формуванням козацького стану. Ще у 1991 р. О. Апанович наголошувала, що українське козацтво «своєю вільною, без феодалного примусу й кріпаччини працею на землі розвинуло передову інтенсивну економіку. На Запорозькій Січі, де ніколи не було кріпацтва, уперше в Європі склалася прогресивна форма багатогалузевого господарства фермерського типу» [6, с. 18]. Вчені-історики В. Смолій і В. Степанков, розвиваючи тезу О. Апанович, додають: «козацтво, освоюючи землі південного регіону, перетворилося в типових фермерів, тобто ставало носієм буржуазних відносин» [32, с. 22].

На сьогоднішній день одним з найфундаментальніших досліджень даної проблеми є монографія В. Нечитайла [27], де окремий третій розділ присвячений виникненню господарства фермерського типу в добу козацчини. Автор аргументовано доводить значимість хутора-зимівника, найефективнішої форми виробництва, як основи економічної структури Запорозької Січі, що відповідав вимогам її демократичного устрою. Саме у 60–70-х рр. XVIII ст., у період Нової Січі, хутори-зимівники стають справжніми фермами – багатогалузевими або спеціалізованими [27, с. 93].

В. Нечитайло неодноразово наголошує, що господарства фермерського типу досягли найбільшого розвитку на козацьких землях Нової Січі (1734–1775 рр.). Про це йде мова в третьому параграфі книги. Саме в часи кошового отамана П. Калнишевського утверджувалося нове економічне мислення, формувалася унікальна хліборобська культура. Автор описує заселення Запорозжя, заснування нових козацьких хуторів, їх чисельність, густоту розміщення, кількість будинків. Дані базуються на дослідженнях А. Скальковського, В. Голобуцького, О. Олійника. Опис зовнішнього вигляду та структури господарства розкривається на прикладі хуторів-зимівників козацької стар-

шини П. Калнишевського, П. Глоби, І. Гараджі, О. Ковпака, які повторюють відомі матеріали В. Голобуцького. Висвітлюючи розвиток тваринництва та рільництва, автор наводить цілий ряд прикладів з господарської діяльності П. Калнишевського. Наголошує на селекційній роботі, попиті на коней, вирощених на заводах кошового.

Дослідник вводить до наукового обігу ряд архівних матеріалів ЦДІА України в Києві, що відображають розвиток внутрішньої та зовнішньої, водної та сухопутної торгівлі Січі, її масштаби, напрямки. Важливим є з'ясування автором особливостей використання найманої праці в господарствах. У висновках зустрічаємо, що найбільше наймитів, а саме – 44, мав П. Калнишевський [27, с. 147].

Чи не вперше у монографії В. Нечитайла так глибоко аналізується господарський хист П. Калнишевського. Автор називає кошового дбайливим господарем, що добре розумівся на технології сільськогосподарського виробництва, цікавився новинами європейської ветеринарної науки, особливо селекції [27, с. 148]. Отаман тримав у полі зору все господарство, контролював роботу кожного підрозділу. П. Калнишевський показував хуторянам особистий приклад у веденні високорентабельного господарства і, як керівник вимагав від них, не ледарювати і не байдикувати. Під його «хазяйським наглядом провадилися всі сільськогосподарські роботи в Січі, споруджувалися унікальні млини (двоповерхові, «лодейні» – на великих човнах і паромах), організовувалися різноманітні промисли, налагоджувалися торговельні стосунки з сусідніми державами» [27, с. 148].

На відміну від інших дослідників, поряд з В. Голобуцьким, В. Нечитайло зауважує, що на Запорозжжі багатство і розкіш були доступні не лише старшині, а й рядовим працюючим, підприємливим козакам, які володіли хуторами, млинами, великими пасіками й уміли розумно вести своє господарство. Не тільки старшина, але також і козаки-хуторяни справляли собі дорогий одяг, купували цінні речі [27, с. 149]. Автор підсумовує, що «нові суспільні відносини, які утверджувалися на українських землях, несли не тільки біди і суперечності, а й сприятливі можливості для розвитку здібностей і потреб людей, – можливості, що базувалися на праві більшої частини населення розпоряджатися результатами своєї праці» [27, с. 149].

В одній із фундаментальних публікацій за 2015 р. [7] провідні вітчизняні історики О. Бачинська, Т. Чухліб, В. Щербак не лише розкривають найважливіші віхи «золотих сторінок

історії» козацтва, а й зупиняються на постаті кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського. Вони наголошують, що запорозький керманіч був не лише мудрим військовиком і політиком, але й мав беззаперечний авторитет серед козацької братії, який здобув завдяки особистим якостям. Кошовий був і прекрасним господарем. Він перетворив запорозькі землі на житницю не лише всієї України, але й Росії. У роки його отаманування з'явилося близько 4 тис. хуторів-зимівників, а населення Вольностей Війська Запорозького Низового зросло на понад 50 тис. козаків-хліборобів [7, с. 225]. Описуючи появу нових міст і сіл, автори згадують Петрівку, засновану кошовим отаманом.

У складі депутації до уряду імператриці Катерини II П. Калнишевський виступає захисником запорожців, вимагає відміни мита на товари запорозьких купців, повернення під січову юрисдикцію земель, що були захоплені Військом Донським тощо [7, с. 225]. Серед причин знищення Січі історики називають «повну незалежність в управлінні» та «економічні успіхи» [7, с. 225].

У наукових студіях Г. Шпитальова, які присвячені військовій історії Нової Січі, подаються епізодичні матеріали, що мають безпосереднє чи дотичне відношення до господарського розвитку краю. Зокрема, в одній з публікацій зустрічаємо, що мешканці Кам'янки Самарської паланки скаржилися кошовому отаману П. Калнишевському на ті збитки, які завдали калмицькі полки, повертаючись із походу в 1770 р. (якраз ішла російсько-турецька війна 1768–1774 рр.) [45, с. 89]. Карабінери, гусари, проходячи через Кам'янку, вибили ріллю, по дворах позабирали корм для коней, харчувалися за рахунок кам'ячан, побили геть усю домашню худобу і птицю.

Автор пише й про звільнених з турецько-татарського полону людей. Звільнених бранців розміщували в пустуючи козацьких помешканнях або хатах селян, що евакуювалися за Українську лінію на початку війни. Для обзаведення господарством кожному з них видавалося по одній чверті жита та одній чверті пшона, поверталось їх майно, що знаходилося поміж речей відбитих козаками у супротивника, виділялись захоплені у бою коні, вівці тощо [45, с. 92].

У С. Авдєенка зустрічаємо важливі дані про активну діяльність військового судді, а пізніше – кошового отамана П. Калнишевського по створенню та розбудові Нової Січі, протидію російським урядовим військам, які знаходились у Новосіченському ретраншементі [1, с. 8–20]. Автор наголошує, що, не дивлячись на вели-

чезний тиск з боку царату, П. Калнишевський послідовно відстоював козацькі інтереси, зокрема, економічні. Кошовий з першого терміну свого отаманства проводив серед запорожців політику на осілість, сприяв їх господарській діяльності, хотів, щоб «козаки стали землевласниками» [1, с. 29]. Той факт, зазначає С. Авдєенко, що запорожці в останні роки Нової Січі «успішно займалися хліборобством, було подано (російським керівництвом. – Г.К.), як прагнення до сепаратизму» [1, с. 41]. Автор стверджує, що не завжди дії П. Калнишевського співпадали з інтересами більшості простих козаків, деякі його вчинки, з позицій сьогодення, можна було б засудити. Але ми не повинні відривати запорозького керманіча від тієї епохи, в якій він жив. Головне, що життя П. Калнишевського було віддане рідній Січі, а значить, і Україні, її народу [1, с. 60].

Своєю новизною вирізняється книга В. Брехуненка «Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст.» [11], де автор висвітлює кульмінаційні процеси в історії ранньомодерної України, які на кілька століть визначили українську перспективу, – відновлення державної самоорганізації та зміна еліт. Гетьманщина та Військо Запорозьке Низове розглядаються в контексті європейської цивілізаційної моделі, невід'ємною складовою якої є Україна як Східна брама Європи. Центральне місце у виданні відведено дослідженню переугуку історичних процесів в Україні та інших частинах Європи, генеза Гетьманщини та Війська Запорозького Низового, політичні концепції та світогляд нової української еліти, реакція на різноманітні виклики часу. З'ясовується комплекс експансіоністських стратегій Московії щодо України. У центрі уваги автора запорозька колонізація і перспектива Степового Кордону Європи, економічна модель Запорожжя та її трансформаційний потенціал, відповіді еліт на московську експансію, технології зросійщення та ін.

Важливим для розгляду в історичній ретроспективі історії Півдня України є дослідження Г. і Ф. Турченків [34]. Зокрема, аналізуючи Маніфест Катерини II про ліквідацію Січі, автори підкреслюють, що він відхилив «права українського козацтва на володіння землями Запорозьких Вольностей, хоча їхня військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію, ніж перебування тут росіян і поселених імперською владою колоністів та військових поселенців, а роль у довголітній кривавій боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством взагалі важко

переоцінити», та «без української участі Росія не вийшла б на береги Чорного моря, а потім і не закріпилася там» [34, с. 21]. Поява Новоросії, на думку науковців, стала квінтесенцією російської політики на Півдні, де поєднувалися внутрішні і зовнішні амбіції російського імперського керівництва, де рельєфно проявилися давні експансіоністські плани Російської імперії щодо Півдня України [34, с. 24]. Цьому регіону відводилася роль плацдарму для подальшої експансії Росії на Балкани і Середземномор'я.

Очевидним є твердження авторів про Новоросію без «новоросів» при розгляді етнічного складу населення краю. Для того, щоб визнати причорноморські та приазовські степи частиною етнічної Росії, імперська влада прагнула заселити їх росіянами, а представників інших етнічних груп русифікувати. Такі спроби завершилися провалом. Історики ретельно вивчили чисельність українського населення в регіоні на час ліквідації Запорозької Січі. Ними проаналізовані фундаментальні дослідження М. Драгоманова, В. Антоновича, Д. Багалія, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького, В. Біднова, М. Грушевського, Є. Загоровського та багатьох інших, що стосуються історії Півдня України, де переконливо доведено – запорозькі землі за часів останнього кошового отамана П. Калнишевського інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським населенням; на правах колонізації ці землі належали запорозьким козакам, а відтак – Україні; замість Новоросії, по суті, сформувалася Нова Україна, переважною більшістю населення якої були українці; Південна Україна була й залишається Україною, частиною Великої України [34, с. 31, 33–45].

Важливість книги Г. і Ф. Турченків полягає ще і в тому, що автори комплексно розглядають історичні передумови появи 1764 р. російського імперського проекту «Новоросія» і спроби його реалізації в наступні століття, у т.ч. і сучасною Росією. Все це подається у контексті 250-річної еволюції українсько-російських відносин. Повністю погоджуємось зі словами істориків, що книга дасть змогу краще зрозуміти політику російських режимів щодо України, витоки «гібридної» війни на Сході України і отримати матеріал для прогнозу можливого розвитку подій у регіоні.

Монографія Я. Верменич [12] хронологічно охоплює багато віків соціокультурного і ментального образу Південної України. Уже в резюме книги авторка наголошує, що цей регіон сформувався на перехресті різноспрямованих політичних, економічних, культурних впливів і зрештою став однією з «гарячих точок» на

європейському континенті. Погоджуємось із твердженням дослідниці, що збройний конфлікт на південному Сході України, який переріс у «гібридну війну», поставив перед вітчизняними соціогуманітаріями завдання, неспівставні за своєю складністю зі звичними пояснювальними схемами [12, с. 15]. Тільки регіональній аналітиці під силу з'ясувати, що у цьому «непримиренному зіткненні» зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, у ментальності й ідентифікаційних практиках [12, с. 16]. На думку Я. Верменич, очевидною істиною є те, що складне переплетіння різних цивілізаційних впливів у поєднанні з історично сформованим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть сформувало на півдні України нестійкий у своїх свідомісних пріоритетах соціум, який важко ідентифікувати за такими традиційними ознаками, які довго домінували у вітчизняній регіональній аналітиці [12, с. 17].

Окремі параграфи розділів 3 і 4 монографії Я. Верменич присвячені XVIII ст. Важливим є розгляд крізь призму європейського досвіду, в контексті колонізаційних процесів півдня України, українського козацтва, як порубіжної військової спільноти, яка гідно відповіла на виклик кочового Степу і розчистила простір для нових суспільних відносин на цій території [12, с. 17, 22]. Книга є важливою спробою осмислити проблему порубіжного соціуму в історико-географічному, феноменологічному, екзистенційному вимірах. У ній ми отримуємо колективний портрет людини у контексті підвищеної ризикогенності пограниччя, яка налаштована водночас і на війну, і на мирне життя, зокрема, на культурні контакти з сусідами.

На запрошення Я. Верменич розділ 2 монографії підготував доктор історичних наук О. Ясь. Серед багатьох інших цінностей цієї частини видання хотілося б виділити розкриття питання визрівання і втілення в життя імперського проекту «Новоросія», заперечення навіть гіпотетичної можливості якихось прав запорожців на землі Новоросійської губернії й, відповідно, знищення Запорозької Січі. Міф про те, ніби Росія освоїла «пустку» і дала їй своє ім'я, нав'язаний сановниками Катерини II, виявився настільки живучим, що і сьогодні перебуває на озброєнні як «натхненників і організаторів» російської агресії проти суверенної України, так і їхньої «п'ятої колони» в Криму й на Донбасі [12, с. 113].

Я. Верменич у розділі 3 акцентує увагу на значимості ролі українського козацтва на

європейському Великому кордоні, в освоєнні регіону Північного Причорномор'я, протистоянні російській експансії на Південь. Авторка пише, що у XVIII ст. на Січі існувало понад 9 тис. козацьких поселень, де проживало майже 55 тис. українців [12, с. 215]. Завдяки активній позиції козацтва, як суспільного стану, підкреслює дослідниця, степ перетворюється, стає обжитим, докорінно змінюється його соціальна роль [12, с. 223]. Науковець розділяє думку О. Субтельного про те, що «відкриття Півдня» стало такою подією, яка за своїм значенням для України співставна з колонізацією американського Заходу [12, с. 252]. Українські землі перестали бути степовим пограниччям Європи й перетворилися на житницю цілого континенту [12, с. 252].

Говорячи про політичну та соціально-економічну історію Запорозької Січі, важливими є твердження В. Пасічника про те, що козацька ідея стала інтегративним складником української національної ідеї, яка орієнтувала на подолання залежності України від Росії, відновлення втраченої автономії, а пізніше – створення незалежної Української держави [29, с. 21]. Вона ставила ціллю утвердження такої суспільної моделі, яка ґрунтується на духовній (у християнському розумінні), економічній та політичній свободі. На Запорозькій Січі – християнській демократичній республіці – не було експлуатації та панування людини над людиною. Тут панували християнські принципи любові та відсутності

відчуження і експлуатації людини людиною та державою. Засилля російського самодержавства знищувало ці багатотисячлітні козацькі цінності.

Отже, сучасні вітчизняні дослідники переконані, що кошовий отаман П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. П. Калнишевський дбав про розвиток хліборобства, ремесла й торгівлі. Історики довели, що останній період в історії Нової Січі позначився економічним піднесенням, ростом кількості запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці. Науковці не мають сумніву, що, протидіючи російській колонізації українського півдня, зокрема запорозьких територій, П. Калнишевському вдалося впровадити в життя нову прогресивну систему господарювання, що передбачала розвиток хутірських господарств, створення козацьких зимівників, промислів, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Це в свою чергу, послужило однією з головних причин ліквідації Запорозької Січі, що стала на заваді економічним інтересам Росії на півдні України. Розглядаючи соціально-економічний розвиток Запоріжжя періоду Нової Січі, дослідники через показ експансіоністських планів Російської імперії, втілення в життя імперського проекту «Новоросія» проводять паралелі із сучасністю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеенко С. Последний атаман. Тайна императора / С. Авдеенко. – Запоріжжя: Дніпровський металург, 2008. – 108 с.
2. Андреева С. Монетарна політика Кримського ханства та Запорозького Коша в часи Нової Січі (1734–1775 рр.) / С. Андреева // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 23–29.
3. Андреева С.С. «Кримський вектор» зовнішньої політики П. Калнишевського (штрихи до біографії останнього кошового отамана Нової Запорозької Січі, 1756–1764 роки) / С. Андреева // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ : Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 166–169.
4. Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії / С.С. Андреева // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 7–37.
5. Андреева С.С. Обіг робочої сили між Запоріжжям і Кримом у період Нової Січі / С.С. Андреева // Збірник наукових праць Бердянського держав. педаг. ін.-ту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 78–87.
6. Апанович О. Конструктивна історична діяльність українського козацтва / О. Апанович // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 17–18.
7. Бачинська О.А. Українське козацтво. Золоті сторінки історії / Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. – К. : ПП «Кристал БУК», 2015. – 400 с.
8. Бойко А. Зимівники Великого Лугу / А. Бойко // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 29–31.
9. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко. – Запоріжжя : РВП «Видавець», 1995. – 53 с.

10. Бойко П. «Именные списки старшин и казаков бывшего войска Запорожского 1776 года» як джерело з історичної демографії Степової України / П. Бойко // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 176–178.
11. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / В. Брехуненко. – К. : Темпора, 2014. – 504 с.
12. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я.В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2016. – 482 с.
13. Гончарук Т.Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва / Т.Г. Гончарук. – Одеса : Астропринт, 2002. – 144 с.
14. Грозовский И.Н. Право собственности на землю в Запорожской Сечи / И.Н. Грозовский // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. науч. трудов. – Запорожье : РИП «Видавецъ», 1995. – Вып. I. – С. 82–89.
15. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі / І. Грозовський // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–66.
16. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.): Навч. посіб. / І.М. Грозовський. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.
17. Гук О. Таємниці останнього отамана Петра Калнишевського / О. Гук // Гук О. Сто великих таємниць і загадок України / О. Гук. – К. : Арій, 2011. – С. 178–185.
18. Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст.: Історичний нарис / О. Гуржій. – К., 2007. – 82 с.
19. Козацькі Січі (Нариси з історії українського козацтва XVI–XVIII ст.) / В. Смолій, В. Богуслаєв, Я. Ісаєвич та ін. – К. : Запоріжжя, 1998. – 252 с. – (Серія «Козацька спадщина»).
20. Козирев В. Традиції рибальства запорозького козацтва на півдні України в останній чверті XVIII ст. / В. Козирев // Наукові записки. Зб. наук. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 102–107.
21. Майданець О. Рибальство як складова економіки Запорозької Січі / О. Майданець // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – К. : Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 204–207.
22. Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю.А. Мицик. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетров. держ. ун-ту, 1997. – 176 с.
23. Мільчев В.І. Боротьба Запорожжя проти впровадження російським урядом форпостів, карантинів та митниць по ріках Південний Буг та Синюха у часи Нової Січі / В.І. Мільчев // Збірник наукових праць Бердянського педагогічного інституту. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 84–87.
24. Мільчев В.І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низового за часів Нової Січі / В.І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2006. – Вип. XX. – С. 29–35.
25. Мільчев В.І. Поглинення Вольностей Війська Запорозького Низового у 1775 р.: проекти, плани, реалізація / В.І. Мільчев // Південний архів: Зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 21. – С. 47–53.
26. Мільчев В.І. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) / В.І. Мільчев, Ю.П. Князьков // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 35–55.
27. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.
28. Одеса козацька. Наукові нариси [Бачинська О.А., Гончарук Т.Г., Гуцалюк С.Б. та ін.]. – Одеса : Фенікс, 2008. – 239 с.
29. Пасічник В. Козацька ідея як складник української національної ідеї / В. Пасічник // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 19–25.
30. Плецький С.Ф. Уявлення запорозьких козаків про кордони за часів Нової Січі / С.Ф. Плецький // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 244–248.
31. Посулько О.М. Взаємовідносини Запорозької Січі з іноземними поселенцями на пограниччі / О.М. Посулько // З минувшини Подніпров'я. Зб. матер. наук. конф. – Дніпропетровськ: Дніпро, 1995. – С. 77–82.
32. Смолій В.А. Українська державна ідея XVI–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 368 с.

33. Старостін В. Соціальна структура слободи Самарчук (Новоселиця) у 1740–1770-х рр.) / В. Старостін // Запорозька Січ і українське козацтво: Зб. наук. праць. – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 179–185.
34. Турченко Г. Проект «Новоросія» 1764–2014 рр.: Ювілей на крові / Г. Турченко, Ф. Турченко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – 116 с.
35. Швайба Н. Історіографічні дослідження Н. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва XVIII ст. / Н. Швайба // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 73–81.
36. Швайба Н.І. Доробок Н.Д. Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920–30-х рр. / Н.І. Швайба // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Одеса, 2005. – Вип. 16. – С. 327–336.
37. Швайба Н.І. Запорозька старшина XVIII ст. у студіях Н.Д. Полонської-Василенко / Н.І. Швайба // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 358–363.
38. Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Н.І. Швайба. – К., 2008. – 20 с.
39. Швайба Н.І. Постагі запорожців Нової Січі у дослідженнях Н.Д. Полонської-Василенко та О.О. Рябініна-Скляревського / Н.І. Швайба // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 103–106.
40. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко «Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя» / Н.І. Швайба // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 276–287.
41. Швидько Г.К. Актові джерела до історії Запорозжя останніх років його існування / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 9–14.
42. Швидько Г.К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50–60-ті рр. XVIII ст. / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 26–34.
43. Швидько Г.К. Документи РДВІА про торгівельні відносини між Запорозькою Січчю і Гетьманщиною у другій половині XVIII ст. / Г.К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки наук.-досл. лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4. – С. 9–15.
44. Шевчук О. Освоєння земель Миколаївщини в кінці XVII–XVIII ст. / О. Шевчук // Південна Україна: проблеми історичних досліджень: Зб. наук. праць. – Миколаїв, 1998. – Ч. I. – С. 130–131.
45. Шпитальов Г. Населення Запорозьких Вольностей у воєнній організації Нової Січі. 1734–1775 рр. / Г. Шпитальов // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 88–94.

© Галина Коцур
(Київ)

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЗАПОРОЖЬЯ ПЕРИОДА НОВОЙ СЕЧИ: УКРАИНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ (1991–2016 ГГ.)

Акцентується увага на в'ясненні сучасної вітчизняної історіографією (1991–2016 гг.) питань української колонізації запорожських земель, їх економічного розвитку в період Нової Січі, в частині, в часи кошевого атамана П. Калнышевського. Істориками доведено, що найбільш розповсюджені формою господарювання на Новій Січі були зимовники, які грали в економіці краю. Аналізуються погляди українських дослідників на фермерське господарство, запорожські зимовники, «індивідуалістичність» українців в господарській діяльності. Відокремлено в'яснюється зображення українськими ученими вкладу кошевого П. Калнышевського в господарське освоєння Запорозжя, заселення регіону в період Нової Січі, її специфіку. Домінує тезис про те, що саме в часи П. Калнышевського утверджалося нове економічне мислення, формувалась унікальна земледельча культура. Доведено, що в роки його атаманства з'явилося около 4 тис. хуторів-зимовників, а населення Вольностей Войска Запорозького Низового зросло більш ніж на 50 тис. казаків-земледельців.

Історики впевнені, що в складних умовах протидії російській експансії, в часи П. Калнышевського швидко розвивалися промисли, земледілля, скотарство, ремесла, зовнішня і внутрішня торгівля. Економічне розвиток запорожських земель періода

Новой Сечи, хозяйственный талант кошевого П. Калнышевского в центре научных исследований современных отечественных авторов.

Ключевые слова: экономическое развитие, Новая Сечь, П. Калнышевский, кошевой атаман, современная украинская историография.

© Halyna Kotsur
(Kyiv)

ECONOMIC DEVELOPMENT OF ZAPORIZHZHIA IN THE NEW SICH PERIOD: UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY (1991–2016)

Attention is focused on clarifying by the modern national historiography (1991–2016) the questions of Ukrainian colonization of Zaporizhzhia lands, its economic development during the New Sich, particularly in times of ataman P. Kalnyshevsky. Historians proved that the most common form of management in New Sich were winterers that played a leading role in the economy of the region. There were analyzed the views of Ukrainian researchers on the farming, Zaporizhzhia winterers, «individuality» in Ukrainian economic activity. It highlights the reflection by Ukrainian scientists the contribution of kish ataman P. Kalnyshevsky the economic development of Zaporizhzhia, settlement the region in the day of the New Sich, its specificity. The dominant thesis is that just at the time of P. Kalnyshevsky developed a new economic thinking, formed a unique grain-growing culture. It is proved that during his atamanship appeared about 4 thousand farms-wintering and population of Volnosti of Host Zaporozhian Nyzove increased by over 50 thousand farmers.

Historians believe that in difficult conditions of counter Russian expansion, during the P. Kalnyshevsky developed rapidly industries, farming, animal husbandry, handicrafts, foreign and domestic trade. Economic development of Zaporizhzhia lands during the period of New Sich in times ataman P. Kalnyshevsky is economic ability in the center of scientific studies of contemporary local authors.

Key words: economic development, New Sich, P. Kalnyshevsky, kish ataman, modern Ukrainian historiography.

До редакції надійшла 15.02.2016.

УДК 94: 262.3: 316.422 (477.7) “16/17”

© Інна Шугальова
(Запоріжжя)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ЦЕРКОВНОГО УСТРОЮ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ

В статті проаналізовано організаційний устрій православної церкви в Південноукраїнському регіоні в період існування Нової Січі.

Мета дослідження: визначити зміст та характер трансформацій адміністративно-територіального устрою, з'ясувати рівень взаємовпливів організаційних структур православної церкви України та органів церковного управління Російської православної церкви

Виділено етапи україно-російської церковної взаємодії: 1) Друга половина XVII – початок XVIII ст. (період існування в Росії патріаршества): на початковому етапі україно-російська взаємодія найбільше спостерігалася на найвищому рівні: московський патріарх – київський митрополит. Даний період відзначається втратою Київським митрополитом його традиційного титулу та прав. 2) XVIII – початок XIX ст. – доба, започаткована петровською модернізацією. Головною її характеристикою було формування імперської структури російської православної церкви. На даному етапі відбувалась інтеграція на всіх рівнях церковного управління: єпархіальному, деканальному, парафіяльному. Особливістю цього етапу полягала в тому, що імперсько-синодальна влада за зразок використовувала українську структуру церковного управління, разом з тим, їй надавався суто імперський денационалізований характер.

Доведено, що упродовж XVIII – першої половини XIX ст. еволюція традиційного устрою православної церкви України відбувалась у напрямку, співзвучному розвитку української державності. Ліквідовувались засади соборноправ'я та виборності; зусиллями російської імперсько-синодальної адміністрації в українських єпархіях впроваджувалась загальноросійська система церковного управління. Її характерними прикметами стали уніфікація, централізація та надмірна бюрократизація структури православної церкви.

Ключові слова: православна церква, синодальне управління, православне духовенство.